

УДК 94(477.74-21):655.4/.5"1880/1920"

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-3335.2020.1\(23\).202085](https://doi.org/10.18524/2707-3335.2020.1(23).202085)

Музичко Олександр Євгенович,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

вул. Єлісаветинська, 12, м. Одеса, 65082, Україна

тел.: (048) 723 58 42

e-mail: sandro06@ukr.net

ОДЕСЬКА ДРУКАРНЯ Ю. І. ФЕСЕНКА ЯК ОСЕРЕДОК ВИДАННЯ КНИГ НА ІСТОРИЧНУ ТЕМАТИКУ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Метою цієї статті є висвітлення процесу видання одеською друкарнею Ю. І. Фесенка книг, що були присвячені історичній тематиці. Це питання не було артикульоване у такому вигляді. У літературі наявні лише окремі згадки. Нашим завданням є визначити кількість цих праць, типологізувати згідно змістовних особливостей, встановити авторство та особливості друку.

Ключові слова: книгознавство, друкарня Ю. Фесенка в Одесі, історична думка, одеські історичні книжкові видання.

На зламі ХХ–ХХІ ст. провідним напрямком історіографії було заповнення «білих плям», повернення з історичного небуття, видатних постатей минулого, що опинилися на маргінесі штучно, з політичних мотивів. Одеса була флагманом цього процесу. Зокрема, процес повернення історичної пам'яті та формування нової моделі історичної пам'яті втілюється у називанні одеських вулиць на честь на честь осіб, що зробили великий внесок у розвиток міста у різних галузях. Так, у 2016 р. у Малиновському районі Одеси з'явилася вулиця названа на честь одеського друкаря Юхима Івановича Фесенка (хоча формально його не можна назвати першодрукарем, але з огляду на масштабність його діяльності це почесне звання, що асоціюється з постатями Гутенберга, Федорова, Скорини, для Одеси його постать викликає саме такі алузії). Це стало наслідком процесу «відкриття» цієї постаті зусиллями декількох вчених [16; 23; 32; 61; 75]. Показовою є наявність нарису про Ю. І. Фесенка у виданні «Сто великих одеситів» [68, с. 454–456]. Наразі бачимо деяке зниження інтересу до діяльності друкаря, що створює враження про вичерпаність теми, що не відповідає дійсності. Одним з можливих напрямів поживлення досліджень цієї багатогранної теми є встановлення тематичних зрізів друкарні, зокрема, її впливу на історіографічний процес.

Метою цієї статті є висвітлення процесу видання одеською друкарнею Ю. І. Фесенка книг, що були присвячені історичній тематиці. Ця проблема ще

не була артикульована в історіографії. У літературі наявні лише окремі згадки в контексті загального висвітлення діяльності друкарні. Нашим завданням є визначити кількість цих праць, типологізувати згідно змістовних особливостей, встановити авторство та особливості друку. Джерелами написання цієї статті є видання друкарні Ю. І. Фесенка та низка дотичних матеріалів нарративних та актових джерел [54; 60].

У фондах наукових бібліотек України та Російської Федерації нами виявлено 58 назв книг на історичну тематику, що були видані Ю. І. Фесенком. Важко встановити їх наклад. Лише одного разу в мемуарах Ю. І. Фесенко згадав про те, що підручник з російської історії В. І. Фармаковського він видав 5-тисячним накладом [60, с. 82]. Було видано дві тисячі примірників праці І. М. Бондаренка про Д. Гарібальді. А. В. Ніковський у листі до М. М. Аркаса зазначав, що на продаж до Миколаєва одесити передали 100 примірників брошури М. Ф. Комарова про запорозькі вольності [9, с. 252].

Враховуючи широку наявність більшості з цих видань у бібліотеках, згадки у пресі і т.п., можна твердити про багатотисячні наклади, що, таким чином, мали велике поширення. Тим більше, що чотири з цих видань мали по два перевидання, одне – три, інше – чотири, а ще одне – аж сім [50].

37 з 58 книжок були присвячені церковно-релігійній тематиці. При тому, з друкарнею як автори праць на історичну тематику співробітничали лише 10 священнослужителів. Якщо ж деталізувати, то найпомітнішими є дві групи. 19 книг були присвячені історії церковних споруд та закладів при них [10; 12; 14; 19; 21; 21; 22; 31; 42; 46; 47; 48; 50–51; 57; 60; 66; 71; 73; 74]. Дотичні до цієї групи брошури про історію ікон та путівники по святих містах, головним змістом яких було теж висвітлення історії та сучасності святинь [3; 49; 55; 56]. У 4-ьох брошурах про історію міст (Києва, Константинополя, Меджибожа, Гурзуфа) чільне місце було відведено опису храмів [49; 45; 77; 78]. У виданні «Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии» (1902) було надруковано 108-сторінкову статтю отця Василя Никифорова про історію єпархії, звичайно, зі згадками про історію храмів та церковних інституцій [40–41]. Теж до цієї групи значною мірою дотичне єдине видання переважно історичного (конкретніше, історико-мистецтвознавчого) змісту, що видав Ю. І. Фесенко – два випуски альманаху «Из мира искусства и науки» [17]. У збірнику було надруковано статті з історії музики та античного і християнського середньовічного образотворчого мистецтва. У статтях були численні згадки про церковно-мистецтвознавчі моменти.

Дві праці священника І. Х. Стрельбицького були присвячені суто релігійній історії – греко-католицтву та старообрядництву [69; 70]. Ці праці мають велике поширення в історіографії, зокрема, сучасній. Діапазон оцінок досить широкий. А. В. Костров відзначає відсталість автора від кращих тогочасних релігієзнавчих напрацювань науковців, хоча і визнає за ним заслугу звернення до вивчення важливих старообрядницьких текстів [27, с. 45]. Провідний сучасний

історик греко-католицької церкви у XVI–XVII ст. Л. В. Тимошенко зазначає, що «І. Стрельбицький першим в історіографії зробив досить повний і виважений порівняльний аналіз діяльності Берестейських соборів» [72, с. 80]. Маємо приклад статті у білоруському науковому виданні, що просто переказує тези І. Х. Стрельбицького, повністю солідаризуючись з його поглядами [26]. Проте, ніхто з авторів не легковажить працями одеського історика і визнає їх вагоме місце в історіографічному процесі.

16 праць були біографічними, тобто присвячені висвітленню життєвого шляху та доробку більш чи менш видатних письменників, священиків, композиторів та політичних діячів [4–9; 13; 30; 33; 39; 58; 63; 64; 65]. Щодо останніх, то у статтях про князя Володимира та імператрицю Катерину II переважно йшлося про них не як про політиків, а про їх внесок у культуру. У цій групі праця одеського історика, члена місцевої «Просвіти» І. М. Бондаренка про італійського політика Д. Гарібальді прикметна у декількох аспектах.

По-перше, це була єдина з 58 праць, що тематично охоплювала західноєвропейську історію. По-друге, це була одна лише з двох праць з цих 58-ми, що була видана українською мовою. І головне, це була єдина, напевно взагалі, в історії цієї друкарні праця, що призвела до значних, навіть потенційно фатальних, проблем для видавця. Вочевидь, негативну реакцію цензорів викликав передусім загальний тон та стиль книги на кшталт популярних соціалістично-народницьких видань для простолюду. Автор різко розділяв італійське суспільство на байдужі до інтересів народу панівну верству та народ, схвалював народну боротьбу за національне визволення, використовував епітети на кшталт «Меттерних – держиморда всеєвропейський».

У тезі автора про те, що «італійці не могли рівно з іншими простувати шляхом вселюдського прогресу туди, де ясніє свята зірка ідеалу людського» не важко було помітити соціалістичні алюзії, а у книзі загалом – заклик до пожвавлення українського національного руху. І. М. Бондаренко не намагався визначити передумови виникнення італійського національного руху, обмежившись тезою про те, що «нові сили стихійні, нові люди принесли нові пісні». Якщо в інших працях І. М. Бондаренко демонстрував відданість ідеалам раціоналізму та соціологічного позитивізму, то у цій брошурі він став на шлях неоромантизму. Зазначимо, що захоплене сприйняття Д. Гарібальді було дуже поширене в тогочасній Одесі, передусім, ясна річ, серед місцевих італійців. Д. Гарібальді захоплювався один з фундаторів єврейського національного руху В. Жаботинський.

17 лютого 1908 р. тимчасовий генерал-губернатор м. Одеси генерал-майор І. М. Толмачов, сумновідомий своїми гоніннями на українців, наказав старшому інспектору друкарень конфіскувати книжку. Але Ю. І. Фесенко видав книгу дещо раніше, за визначений законом термін, завдяки чому її встигли перевезти у приміщення одеської «Просвіти» і навіть поширити 250 примірників. Таким чином, книгу було врятовано для нащадків і тепер ми можемо ознайомитися з

унікальними примірниками у фондах кількох бібліотек. Тому 18 лютого з приміщення «Просвіти» було вилучено тільки 1750 примірників книжки. Ю. І. Фесенка було притягнуто до відповідальності у вигляді штрафу [2, арк. 2].

Попри те, що праця І. М. Бондаренка не мала відношення до українознавства, з очевидних ментальних та мовних причин вона дотична до двох українознавчих праць інших одеських просвітян, що були видані у друкарні Ю. І. Фесенка: А. В. Ніковського про холмських українців та М. Ф. Комарова про колонізаційну діяльність українського козацтва [24; 79].

Три книжки присвячені військово-історичній тематиці [15; 43; 53]. Автором двох з цих видань був священник С. В. Петровський, який вочевидь мав скептично ставитися до війн, але діалогу з одним з місць його роботи – Одеський кадетський корпус.

4 праці належали до підручково-просвітницької (і вочевидь зі струменем ідеології) літератури [20; 24; 28; 37; 58]. У друкарні Ю. І. Фесенка побачило світ кілька видань популярного підручника з історії Росії В. І. Фармаковського. Згодом, одна з доньок Ю. І. Фесенка Марія вийшла заміж за сина В. І. Фармаковського, випускника Новоросійського університету, М. В. Фармаковського, художника та видатного історика мистецтва, брата видатного археолога Б. В. Фармаковського. Це стало ще однією ниткою, що пов'язала Ю. І. Фесенка з історіографією.

Праця священника С. Ф. Новіка була виконана у жанрі історіософсько-релігійного осмислення історії, найбільш рельєфно в одеській історіографії відображає цей світогляд серед «моря» пануючого тоді позитивізму [37]. До цієї групи дотична одна історична хрестоматія [20]. Осібно стоїть праця сина одного зі стовпів, фактично засновника, українського національного руху в Одесі Л. А. Смоленського, І. Л. Смоленського [62]. Автор замислювався над загальним значенням історії як галузі знань. Начебто протистоячи усій іншій історичній продукції друкарні Ю. І. Фесенка, він висловлював скептичне ставлення щодо можливостей істориків пізнати істину. Втім, тим самим він визнавав релігійне бачення історії як недосяжному для людського розуміння промислу Божому.

Серед 58 назв книжок 41 мали конкретних авторів. Три з них на той момент вже померли. Серед інших були представники Балти, Херсону, Олександрії, Петербургу, Абхазії, Стамбулу (Константинополя у православній церковно-політичній традиції), по два з Криму та Кавказу. 16 авторів на момент видання їх книжок були одеситами. Лише завдяки мемуарній згадці Ю. І. Фесенка дізнаємося, що упорядником фундаментального путівника по Ієрусаліму був викладач Одеської рисувальної школи, член Одеського товариства історії і старожитностей А. О. Матвеев, який також був редактором та головним автором збірника «Из мира науки искусства» – іншого «виробу» друкарні. «Улюбленцями» Ю. І. Фесенка були такі відомі постаті як священники С. В. Петровський (у друкарні видано 5 назв його видань) та І. Х. Стрельбицький (видано 3 назви

його книг) та педагог П. К. Борзаковський (4 назви). Одна з праць П. К. Борзаковського про першодрукаря Івана Федорова 1884 року, була однією з перших видань друкарні Ю. І. Фесенка, і, водночас, одним з перших видань на історичну тематику. Привертає увагу шляхетний мотив автора – таким чином він намагався підтримати новозасновану друкарню фінансово [61, с. 79].

Згадані праці не були рівноцінними як за форматом, так і за змістом, а відтак і посіли не однакові позиції в інтелектуальному русі. Так, М. Ф. Комаров вважав свою працю про запорозькі вольності «просто систематизованою збіркою тих звісток про землеволодіння у запорожців, які ми маємо у Скальковського, Яворницького, Багалія та інших істориків», хоча і суспільно актуального з огляду на те, що в запорозькому порядкуванні землею бачимо щось подібного до націоналізації землі [67, с. 298–299].

Серед 58 видань до тезаурусу історичної думки варто зарахувати передусім друге видання фундаментального дослідження отцем Сергієм Васильовичем Петровським столітньої історії головного одеського храму – Спасо-Преображенського собору [51]. Слід відзначити творчий ентузіазм священика, який спромігся утричі збільшити обсяг своєї роботи порівняно з першим виданням, що побачило світ за двадцять років до того теж у видавництві Ю. І. Фесенка [50]. Досягти цього С. В. Петровському вдалося завдяки документам про історію собору, що надав йому батько видатного фізика Г. А. Гамова, одеський педагог А. М. Гамов. Сутність цієї історії полягала в тому, що дружиною А. М. Гамова і матерю Георгія, була донька на той момент вже давно покійного протоієрея Спасо-Преображенського собору Арсенія Лебединцева. А. Г. Лебединцев був автором першого літопису собору [2]. Окрім солідної документальної бази, книга С. В. Петровського мала чітку наукову структуру та розгалужену систему приміток, чим часто нехтували автори інших подібних видань. Насиченість праці С. В. Петровського фактичним матеріалом дозволила широко використовувати її авторам відновлення у первинному вигляді Спасо-Преображенського собору в центрі Одеси, майже у тому самому місці [37].

Ще однією високонауковою працею була магістерська дисертація учня І. Х. Стрельбицького С. В. Лобачевського про ранньохристиянського святого Антонія Великого, що є позитивно оцінена сучасними науковцями [33].

Є риса, що споріднює усі видання: опатність та високий рівень поліграфічного мистецтва, увага до ілюстративного ряду, за що, власне, сучасники й передусім цінували друкарню Ю. І. Фесенка. Найвиразнішим приклад дає порівняння першого та другого видання Овчина про Касперовську ікону в Одесі. На відміну від першого видання друкарні Л. Нитче 1890 р., фесенківське видання 1898 р. містило зображення ікони та більш читабельний шрифт [40; 41].

Ю. І. Фесенко підтримував гарні відносини не лише з істориками, котрі були його безпосередніми клієнтами. Під час святкування десятиліття друкарні у 1893 р. видавця тепло привітав один із найталановитіших одеських істориків Г. О. Афанасьєв: «я впевнений, що такі енергійні люди як Ви і Ваша

дружина, мають повне право гордовито поглянути на пройдений шлях і твердо сподіватися на ще краще майбутнє» [54, с. 27]. Втім, Ю. І. Фесенкові не завжди вдавалося «втримати» своїх авторів в орбіті свого видавництва. Так, з неясних причин брошури П. К. Борзаковського про М. Лермонтова, О. Кольцова та М. Ломоносова були видані в інших одеських друкарнях. Поряд з 4-ма перевиданнями у друкарні Ю. І. Фесенка свою «Русскую историю» для гімназій В. І. Фармаковський перевидавав також в іншому одеському видавництві.

Отже, видання книг на історичну тематику було одним з вагомих компонентів широкої видавничо-друкарської діяльності Є. І. Фесенка. Друкарня Ю. І. Фесенка була сполучною ланкою для представників духовенства, вчителів, громадських діячів, військових, одеситів та не-одеситів. Друкарня Ю. І. Фесенка була важливим центром, що сприяв формуванню української моделі історичної пам'яті у важких умовах російського колоніалізму. Ю. І. Фесенко продемонстрував якісний та дбайливий підхід до історичних видань, що заклали основи високих поліграфічних стандартів, що сприяло кращому сприйняттю праць його авторів, клієнтів друкарні. Історичний досвід існування друкарні Ю. І. Фесенка має стати однією з ідеологічних основ відродження значення Одеси як центру друкування та поширення української книги, що значною мірою перебуває на даний момент, на жаль, у занепаді. Головна діяльність Ю. І. Фесенка розгорталася на вулиці Рішельєвській, де перебувала його друкарня. Сьогодні необхідно зберегти пам'ять про цей осередок культури. З цією метою слід вимагати від міської влади Одеси збереження залишків старовинного красивого будинку друкарні Ю. І. Фесенка з відповідною реставрацією та створення там Музею друкарства Одеси. Перспективним напрямком подальших досліджень є виявлення додаткових фактів друкування у друкарні Ю. І. Фесенка видань на історичну тематику, вивчення інскриптів на цих виданнях, що зберігаються у фондах бібліотек, простеження впливу цих видань на тогочасну та сучасну культуру, зокрема історичні уявлення. Цінний матеріал може бути виявлений в епістолярії, якої поки що бракує щодо цієї теми.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 37. – Оп. 4. – Спр. 217.
2. ДАОО. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 161.
3. *Антоний (архимандрит)*. Путеводитель по Константинополю: описание замечательных и святых мест / Антоний. – Одесса : типо-лит. Е. И. Фесенко, 1884. – IX, 252, IV с.
4. *Бондаренко І.* Про Гарібальді, борця за волю італійського народу / І. Бондаренко. – Одеса, 1908. – 63 с.
5. *Борзаковский П. К.* Великий писатель-поэт Николай Васильевич Гоголь : с портр., рис. и отрывок из соч. Гоголя / П. К. Борзаковский. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1902. – 48 с.
6. *Борзаковский П. К.* Великий поэт Александр Сергеевич Пушкин / П. К. Борзаковский. – Одесса : тип. и хромолит. Е. И. Фесенко, 1899. – 38 с.
7. *Борзаковский П. К.* Императрица Екатерина Вторая Великая. (1729–1762–1796) : с прил. портр. нмп. и отрывком из ее соч. / П. К. Борзаковский. – Одесса : тип. и хромолит. Е. И. Фесенко, 1896. – 62, II с.
8. *Борзаковский П. К.* Московский книгопечатник XVI века Иван Федоров / П. К. Борзаковский. – Одесса : тип. Е. Фесенко, 1884. – 24 с.

9. *Боровский И. С.* Педагогические воззрения императрицы Екатерины Второй и отношение их к вопросам современного профессионального образования : речь, произнес. в торжеств. собр. Одес. коммерч. училища 6 нояб. 1896 г. дир. училища И. С. Боровским / И. С. Боровский. – Одесса : тип. и хромолит. Е. И. Фесенко, 1896. – 20 с.
10. *Боярский А.* Драндский Успенский монастырь на Кавказе / А. Боярский. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1894. – 15 с.
11. *Горбатюк М.* Листи Андрія Ніковського до Миколи Аркаса як джерело до вивчення історії Одеської і Миколаївської «Просвіти» / М. Горбатюк // Пам'ятки. – 2011. – Т. 12. – С. 246–256.
12. Древнехристианские храмы и Св. Александро-Афонский Зеленчукский монастырь в Зеленчукском ущелии Кавказского хребта, Кубанской области, Баталпашинского уезда : [ист. очерк] : (с рис. древних храмов) / изд. Св. Александро-Афонской Зеленчукской пустыни. – [3-е изд.]. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1896. – 44 с.
13. *Егоров А. Е.* Иосиф Семашко, митрополит Литовский и Виленский; Платон Городецкий, митрополит Киевский и Галицкий : изд. по случаю юбил. праздника воссоединения униатов к православию 1839–1899 гг. / А. Е. Егоров. – Одесса : тип. и хромолит. Е. И. Фесенко, 1899. – 44 с.
14. *Жилинская Е.* Святогорская общежительная Успенская пустынь / Е. Жилинская. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1902. – 184 с.
15. *Загоровский В. Д.* К полувековому юбилею 13-го Стрелкового полка 1843–1893: заметки из материалов по истории полка / В. Д. Загоровский. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1893. – 109 с.
16. *Закіпна Г. В.* Перший український друкар Одеси / Г. В. Закіпна // Дом князя Гагарина. – 2004. – Вып. 3, ч. 1. – С. 131–147.
17. Из мира искусства и науки : сборник для учащихся и учащихся художников и артистов / под ред. А. А. Матвеева. – 1887. – Вып. 1–2. – 444 с.
18. Икона Божией Матери «Троеручицы» в г. Полтаве : [история иконы Хиландарского монастыря на Афоне и копии с неё в церкви Сампсона Странноприимца у «Шведской могилы» в Полтаве]. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1901. – 24 с.
19. Исаакиевский кафедральный собор в С.-Петербурге / Православ. Исаакиев. братство в пользу бедных прихода. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1911. – 48 с.
20. Историко-литературная хрестоматия : с прил. образцов древнерус. письма / сост. применит. к учеб. плану гимназий М-ва нар. прос. В. Соколов и П. Борзаковский. – Одесса : типо-лит. Е. И. Фесенко, 1886. – XX, 368 с.
21. Историко-статистический очерк Лубенского Мгарского Преображенского монастыря. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1894. – 32 с.
22. Исторический очерк возникновения и обзор деятельности Братства русских обителей (келлий) на св. горе Афонской и отчет его за шестнадцать лет с 1896 по 1912 год. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1913. – 151 с.
23. *Колесник О. В.* Друкарські установи в культурному житті Херсонської губернії у другій половині XIX ст. / О. В. Колесник // Молодий вчений. – 2015. – № 8. – С. 37–40.
24. *Комар М.* Про запорожські вольності / М. Комар. – Одеса : друк. С. І. Фесенка, 1907. – 40 с.
25. *Кондратов В. М.* Историческая записка о частном благотворительном учреждении, приюте для бедных и странноприимном доме священника Феодосия Несторовича Левицкого в г. Балте, Подольской губернии. С 1831 по 1898 г. / В. М. Кондратов, А. М. Кондратов. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1898. – 75 с.
26. *Кораблёв Ю. Ю.* Львовский собор 1629 года в работе И. Х. Стрельбицкого «Церковные униатские соборы с конца XVI в. до воссоединения униатов с православною церковию» / Ю. Ю. Кораблёв // Праваслаўная царква ў грамадскім жыцці: гісторыя і сучаснасць : зборнік навуковых артыкулаў / рэд.кал.: С. А. Чаропка [і ін.] ; Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2018. – С. 21–24.
27. *Костров А. В.* Дореволюционные учебники по «расколоведению» как историографический источник / А. В. Костров // Альм. соврем. науки и образования. – 2007. – № 2 (2). – С. 45–46
28. Краткая история Государства Российского : юбилейн. изд. для народа по случаю исполняющегося 300-летия воцарения дома Романовых (1613–1913 гг.). – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1912. – 168 с.
29. Краткий исторический обзор царствования Дома Романовых : 1613–1913 гг. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1912. – 72 с.
30. Краткое жизнеописание византийских императоров от основания и до падения Константинополя: при сем прилагается: на большом александрийском листе 105 портретов византийских императоров / иеромонах Антоний. – Одесса : тип. Е. Фесенко, 1885. – 20 с.

31. *Кулжинский Г.* Святогорская Успенская общежительная пустынь в Харьковской епархии / Г. Кулжинский. – Изд. 3-е. – Одесса : типо-хромолитограф. Е. И. Фесенко, 1888. – V, 152 с. ; 5-е изд. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1896. – VII, 176 с.
32. *Лабынцев Ю. А. Е. И. Фесенко* – один из крупнейших издателей народной православной печатной продукции XIX–XX вв. / Ю. А. Лабынцев, Л. Л. Щавинская // *Славянский мир в третьем тысячелетии. Этнические, конфессиональные, социокультурные компоненты идентичности народов Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы* / отв. ред. Е. С. Узенёва. – М. : ИСЛ РАН, 2017. – С. 11–19.
33. *Лобачевский С. В.* Св. Антоний Великий (его жизнь, писания и нравственно-подвижническое учение) / С. В. Лобачевский. – Одесса : тип. Фесенко, 1906. – XXVI, 285 с.
34. *Луговий О. М.* Одесский церковный историк С. В. Лобачевский / О. М. Луговий, О. В. Файда // *Laurea I. Античный мир и Средние века : чтения памяти проф. В. И. Кадеева*. – Харьков, 2015. – С. 185–188.
35. *Малиновська Н. Л.* Українська книга другої половини XIX – першої чверті XX століття на півдні України: історико-книгознавчий і бібліографічний аспекти : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Н. Л. Малиновська. – Київ, 2005. – 20 с.
36. *Мещеряков В. Н.* Воссоздание Одесского кафедрального Спасо-Преображенского собора / В. Н. Мещеряков. – Одесса : Феникс, 2017. – 464 с.
37. *Новик Е. Ф.* Дивные пути промысла божия в истории русской церкви и русского государства : излож. в строгом применении к прогр. по закону божию в 6 кл. муж. и жен. гимназий и реал. училищ / Е. Ф. Новик. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1900. – 180, II с.
38. *Новик Е. Ф.* Святой равноапостольный великий князь Владимир / Е. Ф. Новик. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1915. – 20 с.
39. *Ногачевский Н. Ф.* Жизнь отца Феодосия, первого архимандрита и основателя Григориевского Бизюкова монастыря / Н. Ф. Ногачевский. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1895. – 15 с.
40. *Овцын.* Касперовская чудотворная икона божией матери / Овцын. – Одесса : тип. Л. Нитче, 1890. – 32 с.
41. *Овцын.* Касперовская чудотворная икона божией матери : [сост. по сведениям шнуровой кн. в Касперовской церкви и из брошюры прот. Иоанна Знаменского] / Овцын. – Изд. 2-е. – Одесса : тип. и хромолит. Е. И. Фесенко, 1898. – 64 с.
42. *Огронович И. Н.* Инкерман и Инкерманская киновия в Крыму / И. Н. Огронович. – Одесса : тип. К. И. Фесенко, 1894. – 19 с.
43. Одесский кадетский корпус за первые семь лет его существования / под общ. ред. С. В. Петровского ; материалы собраны и систематизированы В. В. Цытовичем. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1906. – III, 231, X с.
44. *Орановский А. К.* Исторический очерк местечка Меджибожа (из посмертн. записок ген. Орановского) / А. К. Орановский. – Одесса : типо-хромолитограф. Е. И. Фесенко, 1886. – 12 с.
45. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии / сост. Ф. Миляновский. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1902. – CVIII, 278, XXXIV с.
46. Панагия или Успенский Бахчисарайский в Крыму скит (крат. ист. описание). – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1901. – 32 с.
47. Параскево-Вознесенская женская община, Пензенской губернии, в Инсарском уезде : ист.-стат. описание. – Изд. 3-е, испр. и доп. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1905. – 60 с.
48. *Петровский С. В.* Златоверхий Михайловский монастырь в Киеве : ист. очерк и современное состояние обители / С. В. Петровский. – Одесса : тип. и хромолит. Е. И. Фесенко, 1902. – 96 с.
49. *Петровский С. В.* Киев, его святыни и достопримечательности / С. В. Петровский. – Изд. 7-е. – Одесса : Е. И. Фесенко, 1918. – 104 с.
50. *Петровский С. В.* Одесский кафедральный Преображенский собор : историческое описание / С. В. Петровский. – Одесса, 1894. – IV, 123 с.
51. *Петровский С. В.* Одесский Преображенский ныне кафедральный собор / С. В. Петровский. – Одесса, 1908. – 480 с.
52. *Петровский С. В.* Полтавская победа : 27 июня 1709 г. – 27 июня 1909 г. / С. В. Петровский. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1909. – 52 с.
53. *Петровский С. В.* Семь херсонских архиепископов : биографии с прил. портр., выполн. фототип / С. В. Петровский. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1894. – [4], 184 с.
54. Празднование десятилетия типографии и хромолитографии Евфима Ивановича Фесенко, в Одессе. 15 декабря 1883 – 15 декабря 1893. – Одесса, 1894. – 30 с.
55. Путеводитель по Святой земле: с 19-ю литограф. рис., новейшим планом Иерусалима и карт. Палестины / изд. Рус. св. Ильинского скита на Афоне. – Одесса : тип. Е. Фесенка, 1886. – [2], X, 301 с.

56. Путеводитель по Святой земле: с 19-ю литогр. рис., новейшим планом Иерусалима и карт. Палестины / Изд. Рус. св. Ильинского скита на Афоне. – Изд. 2-е. – Одесса, 1890. – 312 с.
57. Рассказы для народа из жизни и истории Киево-Печерской лавры и ее святых подвижников: по Киево-Печерскому патерику. – Одесса : изд. тип. Е. И. Фесенко, 1904. – 166, II с.
58. Русская история, с присовокуплением необходимых сведений из истории всеобщей: по способу Грубе / изложил В. Фармаковский. – Изд. 5-е. – Одесса : типо-хромолит. Е. И. Фесенко, 1891. – 266, II с. ; 6-е изд. – Одесса : типо-хромолит. Е. И. Фесенко, 1894. 266, II с. ; 11-е изд., без перемен против предыдущего. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1905. – 268 с.
59. Русский Свято-Андреевский скит на Афоне: к его пятидесятилетию 1849 октября / 22 1899 г. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1900. – 16 с.
60. Семейный альбом одесского издателя Е. И. Фесенко. – Одесса : КП ОГТ, 2007. – 314 с.
61. Славенный друкар Одеси : кат. укр. вид. одес. вид. Є. І. Фесенка / уклад.: Г. Закіпна, Т. Максим'юк. – Одеса : Одес. міська друк., 2005. – 48 с.
62. *Смоленский И. Л.* История как наука и как предмет преподавания (переоценка ист. знаний) / И. Л. Смоленский. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1905. – Вып. 1. – [4], II, 176 с.
63. *Соколов В. Ф.* Деятельность императрицы Екатерины II на пользу женского образования в России: Воспитанницам старших классов Одесской гор. 2 женской гимназии. 6 окт. 1896 г. / В. Ф. Соколов. – Одесса : тип. и хромолит. Е. И. Фесенко, 1896. – 31 с.
64. *Соловьев Н. Ф.* Князь Владимир Феодорович Одоевский и его заслуги в области церковного пения (к 100-летию со дня его рождения) / Н. Ф. Соловьев. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1903. – 12 с.
65. *Соловьев Н. Ф.* П. И. Чайковский как духовный композитор (к 10-летию со дня его кончины) / Н. Ф. Соловьев. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1903. – 13 с.
66. *Спасский К. К.* Дмитриевский Херсоно-Одесский епархиальный дом (ист. записка) / К. К. Спасский. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1910. – 142, II с.
67. *Старовойтенко І.* Листи Михайла Комарова до Євгена Чикаленка / І. Старовойтенко // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – Київ, 2007. – Т. 3. – С. 282–322. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://bit.ly/3cSJ7B4> (дата звернення: 22.04.2020). – Загол. з екрана.
68. 100 великих одеситов : [биогр. очерки] / сост.: А. Либин, Н. Маковец. – Одесса : Ortimum, 2009. – 511 с.
69. *Стрельбицкий И. Х.* История русского раскола, известного под именем старообрядчества / И. Х. Стрельбицкий. – Изд. 3-е. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1898. – 216, II с.
70. *Стрельбицкий И. Х.* Униатские церковные соборы с конца XVI века до воссоединения униатов с православною церковью / И. Х. Стрельбицкий. – Изд. 2-е. – Одесса : типо-хромолитогр. Е. И. Фесенко, 1891. – 164, [1] с.
71. *Стрельбицкий И. Х.* Церковь Одесского института императора Николая I / И. Х. Стрельбицкий. – Одесса : тип. и хромолит. Е. И. Фесенко, 1907. – 78 с.
72. *Тимошенко Л.* Берестейські собори у жовтні 1596 р.: історіографічний досвід / Л. Тимошенко // Дрогобиц. краєзнав. зб. – Дрогобиц, 2004. – Вип. 8. – С. 77–93.
73. *Токаев Г. К.* Моквинский Успенский женский монастырь на Кавказе, близ м. Очемчири, Кутаисской губ. / Г. К. Токаев. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1904. – 20 с.
74. *Филарет (Гумилевский Дмитрий Григорьевич ; архиеп. Черниговский и Нежинский).* Краткое историческое описание Рыхловской пустыни / Филарет. – Изд. 3-е. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1891. – 83 с.
75. *Хмарський В. М.* Євфим Фесенко: як друкарський верстат в Одесі прислужився українській справі / В. М. Хмарський // Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. – Одеса : ТЕС, 2011. – С. 421–436.
76. *Худкий Ф.* Записки и воспоминания о Бессарабии священника Иоанна Яковлевича Галушко : биогр. очерк с портр. : извлечение из дневника / Ф. Худкий. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1913. – 15 с.
77. Царьград и его святыни: с портретами византийских императоров. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1915. – 32 с.
78. *Щепетов В. А.* Гурзуф на Южном берегу Крыма и его лечебные средства : сб. ист., экон., лечеб. и др. сведений, относящихся до дан. пункта / В. А. Щепетов. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1890. – VI, 184 с.
79. *Яринович А.* Украинцы в Холмщине / А. Яринович, А. В. Никовский. – Одесса : тип. Фесенко, 1911. – 20 с.

References

- [1]. *Derzhavniy arhiv Odes'koï oblasti* [State archive of Odesa region]. F. 37. Op. 4. D. 217.
- [2]. *Derzhavniy arhiv Odes'koï oblasti* [State archive of Odesa region]. F. 13. Op. 1. Spr. 161.
- [3]. Antonyi, arkhimandrit. *Putevoditel po Konstantinopolyu: opisanie zamechatelnykh i svyatykh mest* [Guide to Constantinople: a description of the wonderful and holy places]. Odessa, 1884, IX, 252, IV p.
- [4]. Bondarenko I. *Pro Garibaldi, bortsya za volyu italiyskogo narodu* [About Garibaldi, fighting for the will of the Italian people]. Odesa, 1908, 63 p.
- [5]. Borzakovskiy P. K. *Velikiy pisatel-poet Nikolay Vasilevich Gogol* [The great writer and poet Nikolai Vasilyevich Gogol]. Odessa, 1902, 48 p.
- [6]. Borzakovskiy P. K. *Velikiy poet Aleksandr Sergeevich Pushkin* [The great poet Alexander Sergeevich Pushkin]. Odessa, 1899, 38 p.
- [7]. Borzakovskiy P. K. *Imperatritsa Yekaterina Vtoraya Velikaya* [Empress Catherine the Great]. Odessa, 1896, 62, II p.
- [8]. Borzakovskiy P. K. *Moskovskiy knigopечатnik XVI veka Ivan Fedorov* [Moscow book printer of the XVI century, Ivan Fedorov]. Odessa, 1884, 24 p.
- [9]. Borovskiy I. S. *Pedagogicheskie vozzreniya imperatritsy Yekateriny Vtoroy i otnoshenie ikh k voprosam sovremennogo professionalnogo obrazovaniya* [Pedagogical views of Empress Catherine II and their attitude to the issues of modern vocational education]. Odessa, 1896, 20 p.
- [10]. Bojarskiy A. *Drandskiy Uspenskiy monastyr na Kavkaze* [Drandsky Assumption Monastery in the Caucasus]. Odessa, 1894, 15 p.
- [11]. Gorbatjuk M. Lysty Andriia Nikovskoho do Mykoly Arkasa yak dzherelo do vyvchennia istorii Odeskoï i Mykolaivskoi «Prosvit» [Lists of Andriy Nikovsky to Mikoli Arkas as a source on the history of the «Enlightenment» of Odessa and Nikolaev]. *Pam'jatki* [Memories]. 2011, t. 12, pp. 246–256.
- [12]. *Drevnekhristsianskie hramy i Sv. Aleksandro-Afonskiy Zelenchukskiy monastyr v Zelenchukskom ushhelii Kavkazskogo hrebta, Kubanskoy oblasti, Batalpashinskogo uezda* [Ancient Christian churches and the St. Alexander-Athos Zelenchuksky monastery in Zelenchuk gorge of the Caucasus mountain range, Kuban region, Batalpashinsky district. Historical sketch]. Odessa, 1896, 44 p.
- [13]. Yegorov A. Ye. *Iosif Semashko, mitropolit Litovskiy i Vilenskiy; Platon Gorodecki, mitropolit Kievskiy i Galitskiy: Izd. po sluchayu yubil. prazdnstva vossoedineniya uniatov k pravoslaviyu 1839–1899 gg.* [Joseph Semashko, Metropolitan of Lithuania and Vilensky; Plato Gorodetsky, Metropolitan of Kiev and Galitsky: Izd. on the occasion of the anniversary. festivities of the reunion of the Uniates to Orthodoxy 1839-1899]. Odessa, 1899, 44 p.
- [14]. Zhilinskaya Ye. *Svyatogorskaya obshchezhitelnaya Uspenskaya pustyn* [Svyatogorsk communal Assumption Deserts]. Odessa, 1902, 184 p.
- [15]. Zagorovskiy V. D. *K poluvekovomu yubileyu 13-go Strelkovogo polka 1843–1893: zametki iz materialov po istorii polka* [On the half-century anniversary of the 13th Rifle Regiment 1843–1893: Notes from materials on the history of the regiment]. Odessa, 1893, 109 p.
- [16]. Zakipna H. V. *Pershyi ukrainskyi drukar Odesy*. [The first Ukrainian printer in Odessa]. *Dom knyazyu Gagarina* [House of Prince Gagarin]. 2004, vol. 3, part. 1, pp. 131–147.
- [17]. *Iz mira iskusstva i nauki* [From the world of art and science]. Odessa, 1887, Vol. 1.
- [18]. *Ikona Bozhiey Materi «Troeruchitsy» v g. Poltava* [Icon of the Mother of God of the «Three Hands» in Poltava]. Odessa, 1901, 24 p.
- [19]. *Isaakievskiy kafedralnyy sobor v S.-Peterburge* [St. Isaac's Cathedral in St. Petersburg]. Odessa, 1911, 48 p.
- [20]. *Istoriko-literaturnaya khrestomatiya: s pril. obrazcov drevnerus. pis'ma* [Historical and literary reader: with Old Russian samples letters]. Odessa, 1886, XX, 368 p.
- [21]. *Istoriko-statisticheskiy ocherk Lubenskogo Mgarskogo Preobrazhenskogo monastyrya* [Historical and statistical essay Lubensky Mgar Preobrazhensky monastery]. Odessa, 1894, 32 p.
- [22]. *Istoricheskiy ocherk vozniknoveniya i obzor deyatelnosti Bratstva russkikh obiteley (keliy) na sv. gore Afonskoy i otchet ego za shestnadsat let s 1896 po 1912 god* [A historical outline of the emergence and review of the activities of the Brotherhood of Russian cloisters (cells) on St. Mount Athos and its account for sixteen years from 1896 to 1912]. Odessa, 1913, 151 p.
- [23]. Kolesnyk O.V. *Drukarski ustanovy v kulturnomu zhytti Khersonskoi gubernii u druhii polovyni XIX st.* [Printing establishments in the cultural life of Kherson province in the second half of the XIX century]. *Molodyi vchenyi* [Young scientist]. 2015, no 8, pp. 37–40.
- [24]. Komar M. *Pro zaporozhski volnosti* [About Zaporizhzhya Liberties]. Odesa, 1907, 40 p.
- [25]. Kondratov V. M. *Istoricheskaya zapiska o chastnom blagotvoritelnom uchrezhdenii, priyute dlya bednykh i strannopriimnom dome svyashchennika Feodosiya Nestorovicha Levitskogo v g. Balte, Podolskoy gubernii. S*

- 1831 po 1898 g. [Historical note on a private charitable institution, a shelter for the poor and a strange house of the priest Theodosius Nestorovich Levitsky in the city of Balta, Podolsk province. From 1831 to 1898]. Odessa, 1898, 75 p.
- [26]. Korabl'jov Yu. Yu. Lvovskiy sobor 1629 goda v rabote I. Kh. Strelbitskogo «Tserkovnye uniatskie sobory s kotsa XVI v. do vozsoedineniya uniatov s pravoslavnoyu tserkoviyu» [Lvov Cathedral in 1629 in the work of I. Kh. Strelbitsky «Uniate Church Cathedral at the end of the XVI century to vozsoedineniya Uniates with the Orthodox Church»]. *Pravoslavnyaya tserkov v obshchestvennoy zhizni: istoriya i sovremennost* [Orthodox Church social life: history and modernity]. Gomel, 2018. pp. 21–24.
- [27]. Kostrov A. V. Dorevolutsionnye uchebniki po «raskolovedeniyu» kak istoriograficheskiy istochnik [Pre-revolutionary textbooks on «schism» as a historiographic source]. *Almanakh sovremennoy nauki i obrazovaniya* [Almanac of modern science and education]. Tambov, 2007. no 2 (2), pp. 45–46
- [28]. *Kratkaya istoriya Gosudarstva Rossiyskogo: Yubileynoe izd. dlya naroda po sluchayu ispolnyayushchegosya 300-letiya votsareniya doma Romanovykh : (1613–1913 gg.)*. [A brief history of the Russian State: Anniversary. ed. for the people on the occasion of the 300th anniversary of the accession of the Romanov dynasty]. Odessa, 1912, 168 p.
- [29]. *Kratkiy istoricheskiy obzor tsarstvovaniya Doma Romanovykh: 1613–1913 gg.* [A brief historical overview of the reign of the Romanov dynasty]. Odessa, 1912, 72 p.
- [30]. *Kratkoe zhizneopisanie vizantiyskikh imperatorov ot osnovaniya i do padeniya Konstantinopolya: pri sem prilagaetsya: na bolshom aleksandriyskom liste 105 portretov vizantiyskikh imperatorov* [A brief biography of the Byzantine emperors from the foundation to the fall of Constantinople: herewith attached: on a large Alexandrian sheet 105 portraits of Byzantine emperors]. Odessa, 1885, 20 p.
- [31]. Kulzhinskiy G. *Svyatogorskaya Uspenskaya obshchegitelnaya pustyn v Kharkovskoy eparkhii* [Svyatogorsk Assumption communal deserts in the Kharkov diocese]. Odessa, 1888, V, 152 p.; Odessa, 1896, VII, 176 p.
- [32]. Labyntsev Yu. A., Shchavinskaya L. L., Ye. I. Fesenko – odin iz krupneyshikh izdateley narodnoy pravoslavnoy pechatnoy produktsii XIX–XX vv. [E. I. Fesenko – one of the largest publishers of folk Orthodox printed materials of the XIX–XX centuries]. *Slavyanskiy mir v tretem tysyacheletii. Etnicheskie, konfessionalnye, sotsiokulturnye komponenty identichnosti narodov Tsentralnoy, Vostochnoy i Yugo-Vostochnoy Yevropy* [Slavic world in the third millennium. Ethnic, confessional, sociocultural components of the identity of the peoples of Central, Eastern and Southeast Europe]. M., 2017, pp. 11–19.
- [33]. Lobachevskiy S. V. *Sv. Antoniyy Velikiy (ego zhizn, pisaniya i npravstvenno-podvizhnikeskoe uchenie)* [St. Anthony the Great. his life, writings and moral-ascetic teaching]. Odessa, 1906, XXVI, 285 p.
- [34]. Lugoviy O. M., Faida O. V. Odeskiy tserkovnyy istorik S. V. Lobachevskiy [Odessa church historian S. V. Lobachevsky]. *Laurea I. Antichnyy mir i Srednie veka* [Laurea I. Antique World and Middle Ages]. Harkov, 2015, pp. 185–188.
- [35]. Malynovska N. L. *Ukrainska knyha druhoi polovyny XIX – pershoi chverti XX stolittia na pivdni Ukrainy: istoriko-knyhoznavechiy i bibliografichnyi aspekty* [The Ukrainian book of the other half of the XIXth – first quarter of the XXth century in Ukraine: historical and book cognitive and bibliographic aspects]. Kyiv, 2005, 20 p.
- [36]. Meshcheryakov V. N. *Vossozhdanie Odesskogo kafedralnogo Spaso-Preobrazhenskogo sobora* [Reconstruction of the Odessa Cathedral of the Transfiguration Cathedral]. Odessa, 2017, 464 p.
- [37]. Novik Ye. F. *Divnye puti promysla bozhiya v istorii russkoy tserkvi i russkogo gosudarstva* [The divine ways of the divine providence in the history of the Russian church and the Russian state]. Odessa, 1900, 180, II p.
- [38]. Novik Ye. F. *Svyatoy ravnoapostolnyy velikiy knyaz Vladimir* [Holy Equal-to-the-Apostles Grand Duke Vladimir]. Odessa, 1915, 20 p.
- [39]. Nogachevskiy N. F. *Zhizn ottsa Feodosiya, pervogo arkhimandrita i osnovatelya Grigorievskogo Bizyukova monastyrya* [Life of Father Theodosius, the first archimandrite and founder of the Grigorievsky Bizyukov Monastery]. Odessa, 1895, 15 p.
- [40]. Ovtsyn. *Kasperovskaya chudotvornaya ikona bozhiy mater* [Kasperovskaya miraculous icon of the mother of God]. Odessa, 1890, 32 p.
- [41]. Ovtsyn. *Kasperovskaya chudotvornaya ikona bozhiy mater* [Kasperovskaya miraculous icon of the mother of God]. Odessa, 1898, 64 p.
- [42]. Ogronovich I. N. *Inkerman i Inkermanskaya kinoviya v Krymu* [Inkerman and Inkerman kinoviya in Crimea]. *Sost. v polzu sv. obiteli sv. Klimenta*. Odessa, 1894, 19 p.
- [43]. *Odesskiy kadetskiy korpus za pervye sem let ego sushchestvovaniya* [Odessa Cadet Corps for the first seven years of its existence]. Odessa, 1906, III, 231, X p.
- [44]. Oranovskiy A. K. *Istoricheskiy ocherk mestechka Medzhibozha: (Iz posmertn. zapisok gen. Oranovskogo)* [Historical sketch of the town of Medzhibozh. From the posthumous notes of General Oranovsky]. Odessa, 1886, 12 p.

- [45]. *Pamyatnaya knizhka dlya dukhovenstva Khersonskoy eparkhii* [Memorial book for the clergy of the Kherson diocese]. Odessa, 1902, CVIII, 278, XXXIV p.
- [46]. *Panagiya ili Uspenskiy Bakhchisarayskiy v Krymu skit: (Krat. ist. opisanie)* [Panagia or Assumption of the Bakhchisarai monastery in Crimea. Short history description]. Odessa, 1901, 32 p.
- [47]. *Paraskevo-Voznesenskaya zhenskaya obshchina, Penzenskoy gubernii, v Insarskom uезде: ist.-stat. opisanie* [Paraskevo-Ascension Women's Community, Penza Province, in Insarsk Uyezd: Ist. – stat. description]. Odessa, 1905, 60 p.
- [48]. Petrovskiy S. V. *Zlatoverkhii Mikhaylovskiy monastyr v Kieve: istorich. ocherk i sovremennoe sostoyanie obiteli* [Golden-Domed Mikhailovsky Monastery in Kiev: historic. essay and the current state of the monastery]. Odessa, 1902, 96 p.
- [49]. Petrovskiy S. V. *Kiev, ego svyatyini i dostoprimechatelnosti* [Kiev, its shrines and attractions]. Odessa, 1918, 104 p.
- [50]. Petrovskiy S. V. *Odesskiy kafedralnyy Preobrazhenskiy sobor: ist. opisanie* [Odessa Cathedral of the Transfiguration Cathedral: historical description]. Odessa, 1894. IV, 123 p.
- [51]. Petrovskiy S. V. *Odesskiy Preobrazhenskiy nyne kafedralnyy sobor* [Odessa Cathedral of the Transfiguration Cathedral]. Odessa, 1908. 480 p.
- [52]. Petrovskiy S. V. *Poltavskaya pobeda: 27 iyunya 1709 g. – 27 iyunya 1909 g.* [Poltava victory: June 27, 1709 - June 27, 1909]. Odessa, 1909, 52 p.
- [53]. Petrovskiy S. V. *Sem khersonskikh arkhiepiskopov: biografii s pril. portr., vypoln. fototip.* [Seven Kherson archbishops: Biogr. with Portr., executed. phototype]. Odessa, 1894, [4], 184 p.
- [54]. *Prazdnovanie desyatiletiya tipografii i khromolitografii Yevfima Ivanovicha Fesenko, v Odesse. 15 dekabrya 1883 – 15 dekabrya 1893.* [Celebrating the decade of printing and chromolithography by Evfim Ivanovich Fesenko, in Odessa. December 15, 1883 – December 15, 1893]. Odessa, 1894. 30 p.
- [55]. *Putevoditel po Svyatoy zemle: s 19-yu litogr. ris., noveyshim planom Ierusalima i kart. Palestiny* [Guide to the Holy Land: From the 19th lithogr. fig., the newest plan of Jerusalem and maps. Palestine]. Odessa, 1886, [2], X, 301 p.
- [56]. *Putevoditel po Svyatoy zemle: s 19-yu litogr. ris., noveyshim planom Ierusalima i kart. Palestiny* [Guide to the Holy Land: From the 19th lithogr. fig., the newest plan of Jerusalem and maps. Palestine]. Odessa, 1890, 312 p.
- [57]. *Rasskazy dlya naroda iz zhizni i istorii Kievo-Pecherskoy lavry i ee svyatykh podvizhnikov: po Kievo-Pecherskomu pateriku* [Stories for the people from the life and history of the Kiev Pechersk Lavra and its holy ascetics: According to the Kiev Pechersk Patericon]. Odessa, 1904, 166, II p.
- [58]. *Russkaya istoriya, s prisovokupleniem neobkhodimyykh svedeniy iz istorii vseobshchey* [Russian history, with the addition of the necessary information from universal history]. Odessa, 1891. 266, II p.; Odessa, 1894, 266, II p.; Odessa, 1905, 268 p.
- [59]. *Russkiy Svyato-Andreevskiy skit na Afone: k ego pyatidesyatiletiyu 1849 oktyabrya/22 1899 g.* [Russian St. Andrew's Monastery on Mount Athos: On its fiftieth anniversary]. Odessa, 1900, 16 p.
- [60]. *Semeynyy albom odesskogo izdatelya Ye. I. Fesenko* [Family album of Odessa publisher E.I. Fesenko]. Odessa, 2007, 314 p.
- [61]. *Slavetnyi drukar Odesy: katalog ukrainskykh vydan odeskoho vydavtsia Ye. I. Fesenka* [The famous printer of Odessa. Catalog of Ukrainian editions of the Odesa publisher Yu. I. Fesenko]. Odesa, 2005, 48 p.
- [62]. *Smolenskiy I. L. Istoriya kak nauka i kak predmet prepodavaniya: (pereotsenka ist. znaniy)* [History as a science and as a subject of teaching. Reevaluation of historical knowledge]. Odessa, 1905, vol. 1, 1905, [4], II, 176 p.
- [63]. *Sokolov V. F. Deyatelnost imperatritsy Yekateriny II na polzu zhenskogo obrazovaniya v Rossii* [The activities of Empress Catherine II in favor of female education in Russia]. Odessa, 1896, 31 p.
- [64]. *Solovev N. F. Knyaz Vladimir Feodorovich Odoevskiy i ego zaslugi v oblasti tserkovnogo peniya: (K 100-letiyu so dnya ego rozhdeniya)* [Prince Vladimir Fedorovich Odoevskiy and his merits in the field of church singing (to 100-th anniversary of his birthday)]. Odessa, 1903, 12 p.
- [65]. *Solovev N. F. P. I. Chaykovskiy kak dukhovnyy kompozitor: (K 10-letiyu so dnya ego konchiny)* [P. I. Tchaikovsky as a spiritual composer. On the 10th anniversary of his death]. Odessa, 1903, 13 p.
- [66]. *Spasskiy K. K. Dimitrievskiy Khersono-Odesskiy eparkhialnyy dom: (Ist. zapiska)* [Dimitrievsky Kherson-Odessa Diocesan House. Source. Note]. Odessa, 1910, 142, II p.
- [67]. *Starovoitenko I. Lysty Mykhaila Komarova do Yevhena Chykalenka / I. Starovoitenko* [Letters of Mikhailo Komarov to Evgen Chikalenko]. *Spadshchyna: Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia.* [Heritage: Literary, Source studies, Textology]. Kyiv, 2007, t. 3, pp. 298–299.
- [68]. *100 velikikh odessitov: [biogr. ocherki]* [100 great inhabitants of Odessa: biogr. essays]. Odessa, 2009, 511 p.

- [69]. Strelbitskiy I. Kh. *Istoriya russkogo raskola, izvestnogo pod imenem staroobryadchestva* [History of the Russian schism, known as the Old Believers]. Odessa, 1898, 216, II p.
- [70]. Strelbitskiy I. Kh. *Uniatskie tserkovnye sobory s kontsa XVI veka do vozsoedineniya uniatov s pravoslavnoyu tserkovyu* [Uniate Church Councils from the end of the 16th century until the Uniates were reunited with the Orthodox Church]. Odessa, 1891, 164, [1] p.
- [71]. Strelbitskiy I. Kh. *Tserkov Odesskogo instituta imperatora Nikolaya I* [Church of the Odessa Institute of Emperor Nicholas I]. Odessa, 1907, 78 p.
- [72]. Tymoshenko L. Beresteiski sobory u zhovtni 1596 r.: istoriografichniy dosvid [Brest Cathedrals in October 1596: Historiographical Experience]. *Drohobyt'skiy kraieznavchyyi zbirnyk* [Drohobych Local History Collection]. Drohobich, 2004, Vol. 8, pp. 77–93.
- [73]. Tokaev G. K. *Mokvinskiy Uspenskiy zhenskiy monastyr na Kavkaze, bliz m. Ochemchiri, Kutaisskoy gub.* [Mokvinsky Assumption Monastery in the Caucasus, near the metro station]. Odessa, 1904, 20 p.
- [74]. Filaret (Gumilevskiy Dmitriy Grigorevich; arkhiepiskop Chernigovskiy i Nezhinskiy). *Kratkoe istoricheskoe opisaniye Rykhlovskoy pustyni* [A brief historical description of the Rykhlov desert]. Odessa, 1891, 83 p.
- [75]. Khmarskiy V. M. Yevfym Fesenko: yak drukarskiy verstat v Odesi prysluzhyvsia ukrainskii spravi [Efim Fesenko: as a printing press in Odessa, he used the Ukrainian cause]. *Chornomorska khvylya Ukrainskoi revoliutsii: providnyky natsionalnoho rukhu v Odesi u 1917–1920 rr.* [Black Sea wave of the Ukrainian Revolution: leaders of the national movement in Odessa in 1917–1920.]. Odesa, 2011, pp. 421–436.
- [76]. Khudkiy F. *Zapiski i vospominaniya o Bessarabii svyashchennika Ioanna Yakovlevicha Galushko: biogr. ocherk s portr.: izvlechenie iz dnevnika* [Notes and Memoirs of Bessarabia by Priest John Yakovlevich Galushko: biogr. essay with a portrait. Extract from the diary]. Odessa, 1913, 15 p.
- [77]. *Tsargrad i ego svyatyni: s portretami vizantiyskikh imperatorov* [Tsargrad and its shrines: with portraits of Byzantine emperors]. Odessa, 1915, 32 p.
- [78]. Shepchetov V. A. *Gurzuf na Yuzhnom beregu Kryma i ego lechebnye sredstva: sb. ist., ekon., vracheb. i dr. svedeniy, odnosyashchikhsya do dan. Punkta* [Gurzuf on the southern coast of Crimea and its therapeutic agents. Collection of historical, economic, medical and other information about this village]. Odessa, 1890, VI, 184 p.
- [79]. Yarinovich A. *Ukraintsy v Kholmshchine* [Ukrainians in the Kholmshchina]. Odessa, 1911, 20 p.

Надійшла 17.01.2020 р.

Музычко А. Е.,

кандидат исторических наук,

доцент кафедры истории Украины

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ул. Елисаветинская, 12, г. Одесса, 65082, Украина

тел.: (048) 723 58 42

e-mail: sandro06@ukr.net

ОДЕССКАЯ ТИПОГРАФИЯ Ю. И. ФЕСЕНКО КАК ЦЕНТР ИЗДАНИЯ КНИГ НА ИСТОРИЧЕСКУЮ ТЕМАТИКУ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

Целью данной статьи является освещение процесса издания одесской типографией Ю. И. Фесенко книг, посвященных исторической тематике. Этот вопрос не был артикулирован в таком виде. В литературе имеются лишь отдельные упоминания. Нашей задачей является определить количество этих работ, типологизировать согласно содержательным особенностям, установить авторство и особенности печати.

Ключевые слова: книговедение, типография Ю. Фесенко в Одессе, историческая мысль, одесские исторические книжные издания.

Muzychko O.,

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.),
Docent of the Department of History of Ukraine
Odesa I. I. Mechnikov National University
12 Elisavetynska St., Odesa, 65082, Ukraine
tel.: (048) 723 58 42
e-mail: sandro06@ukr.net

**ODESA PRINTING HOUSE YU.I. FESENKO AS A FOCAL
POINT FOR PUBLISHING BOOKS ON HISTORICAL TOPICS
(END OF XIX - BEGINNING OF XX CENTURY)**

Summary

The purpose of this article is to cover the printing process of the Yu.I. Fesenko books on historical topics. This issue was not articulated in this form. There are only some references in the literature. Our task is to determine the number of these works, to typologize according to substantive features, to establish authorship and printing features. We have identified 58 titles of books on historical topics, published by Yu.I. Fesenko. Results of the Study. Publishing books on historical subjects was one of the important directions of the wide publishing activity of Yu.I. Fesenko. Typography Yu.I. Fesenko united representatives of the clergy, teachers, public figures, military, Odessans and non-Odessans. Typography Yu.I. Fesenko contributed to the formation of the Ukrainian model of historical memory in the difficult conditions of Russian colonialism. Yu.I. Fesenko demonstrated a quality and careful approach to historical publications that laid the foundations of high printing standards, which contributed to a better perception of the works of its authors, printing clients. Historical experience of the printing house Yu.I. Fesenko should become one of the ideological foundations of the revival of the importance of Odessa as the center of printing and distribution of the Ukrainian book, which is, to a great extent, currently in decline. The main activity of Yu.I. Fesenko unfolded on Rishlevskaya Street, where his printing house was located. Today, it is necessary to preserve the memory of this cell of culture. To this end, the city authorities of Odessa should be required to preserve the remains of an old beautiful house of the printing house Yu.I. Fesenko with restoration and to create a Museum of printing in Odessa there. A promising area of further research is the identification of additional facts of printing in Yu.I. Fezenka of publications on historical subjects, studying of scripts on these editions stored in the holdings of libraries, tracing of influence of these editions on contemporary and contemporary culture, in particular, historical representations.

Keywords: book research, Y. Fesenko's printing house in Odesa, historical thought, Odesa historical books.